

УДК 373.5.016

МЕТОДИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ВМІНЬ ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ В УЧНІВ 6-7 КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

Постановка проблеми. Реформування сучасної системи середньої освіти в Україні вимагає нових підходів до проблеми оновлення її змісту та удосконалення засобів, форм і методів навчання. В основу цих перетворень має бути покладена зміна поглядів на учнів як суб'єктів навчання і виховання: від орієнтації на «суб'єкт, який пізнає» до спрямування навчально-виховного процесу на «суб'єкт, який інтерпретує», на суб'єкт, який не стільки відкриває світ, скільки створює його завдяки власним умінням інтерпретувати і практично реалізовувати опрацьовану й засвоєну інформацію. Отже, процесу формування в учнів пізнавальних умінь взагалі і вмінь працювати з підручником історії в сучасній українській школі зокрема, з огляду на викладене, належить провідна роль.

Однак, аналіз стану проблеми формування вмінь учнів працювати з підручником у процесі навчання історії у практиці загальноосвітніх шкіл України свідчить, що така робота є недостатньо системною. Вчителі лише частково реалізують навчальні і розвивальні можливості шкільних підручників, що пояснюється недостатнім рівнем володіння ними методикою роботи з навчальною книгою. Саме тому дослідження проблеми формування вмінь школярів працювати з навчальною книгою як одним з найважливіших засобів навчання історії в загальноосвітній школі є актуальним як з погляду сучасної методичної наукової думки, так і освітньої практики.

Аналіз останніх досліджень. Уміння працювати з підручником як вид пізнавальних умінь учнів перебуває у колі інтересів як учених-методистів, так і вчителів-практиків. Цій проблемі були присвячені теоретичні праці і методичні рекомендації для вчителів історії. У сучасній українській методичній науці процес формування предметних умінь у межах своїх

досліджень розглядають К. Баханов, А. Булда, В. Власов, В. Комаров, Т. Ладиченко, П. Мороз, Р. Пастушенко, О. Пометун, Г. Фрейман та ін. Спільним для цих авторів є те, що вони розглядають уміння працювати з підручником як складову предметної компетентності.

Метою статті є визначити та обґрунтувати найбільш ефективні методичні умови, реалізація яких позитивно вплине на формування вмінь працювати з підручником в учнів 6-7 класів у процесі навчання історії.

Основна частина. За структурою досліджувані вміння, як і інші, мають такі складові, наповнені конкретним, специфічним змістом: когнітивна – знання про способи пізнавальної діяльності з текстовим і позатекстовим компонентами підручника; процесуальна (технологічна) – досвід застосування способів опрацювання навчального змісту підручника у процесі організованої вчителем пізнавальної діяльності; мотиваційна – ставлення учня до навчальної роботи з підручником на уроках й у позаурочний час. Рівень розвитку цих складових має стати критерієм – показником сформованості в учнів 6-7 класів уміння працювати з підручником у процесі навчання історії.

Розглянемо, за яких умов процес формування досліджуваних умінь буде ефективним. Оскільки одним зі структурних компонентів уміння працювати з підручником у процесі навчання історії є ставлення учня до навчальної роботи з підручником на уроках й у позаурочний час (мотиваційна складова), то основною умовою досягнення результату такої діяльності є, на нашу думку, формування стійкого інтересу учнів до роботи з підручником, їхньої зацікавленості, бажання використовувати прийоми навчальної діяльності, що спрямовані на розвиток умінь працювати з підручником.

Отже, організовуючи роботу учнів 6-7 класів з підручником, учитель має забезпечити розвиток мотивації школярів як за рахунок відповідних методів і прийомів навчання, так і шляхом виділення спеціального часу для проведення мотивації пізнавальної діяльності з опорою на названі мотиви.

Дидакт О. Савченко визначає потреби, мотивацію і навчальну діяльність як три нерозривні ланки єдиного ланцюжка цього процесу [10].

Ми пристаємо на думку О. Пометун, що робота учнів з підручником має розпочинатися зі своєрідної вступної частини – організації спеціальної діяльності учнів, спрямованої на мотивацію навчання, яка має на меті:

- 1) актуалізувати (оживити) в пам'яті учнів уже наявні знання;
- 2) неформальним шляхом оцінити те, що вони вже знають (у тому числі їхні помилкові уявлення чи ідеї);
- 3) спрямувати роботу, щоб презентувати нові ідеї;
- 4) сфокусувати увагу учнів на нових проблемах, що вивчатимуться, та викликати їхній інтерес;
- 5) установити завдання навчання;
- 6) подати тему й окреслити очікувані результати їхньої діяльності [8, 60].

Отже, забезпечення мотивації навчально-пізнавальної діяльності учнів, що передбачає роботу з підручником, можемо розглядати як першу умову ефективної організації такої роботи.

За висновками психологів, підлітковий вік характеризується значним розвитком психіки, пізнавальних процесів. Навчання залишається основним видом діяльності, проте воно зазнає значних змін в організації та змісті: зростає активність й самостійність, змінюються пізнавальні й соціальні мотиви навчання. Удосконалюється сприйняття, стаючи більш плановим, різнобічним, але не досягає ще повного розвитку. На нього впливає не лише характер об'єкта, що сприймається, а й емоційний стан підлітка. Пам'ять набуває більшої логічності, довільності й керованості. Підлітки використовують різні засоби запам'ятовування: логічну обробку матеріалу, виділення опорних пунктів, складання плану, конспектування. Ігрова діяльність зберігає своє значення, але набуває якісно іншого характеру за змістом і способами здійснення [1; 3].

Ураховуючи такі психологічні особливості розвитку школярів, учителю важливо поетапно розвивати й поглиблювати початкові уміння учнів 6-7 класів роботи з підручником з історії, набуті у процесі вивчення пропедевтичного курсу історії у 5 класі. Так, якщо в процесі роботи з текстом

підручника рівень сформованості відповідних умінь п'ятикласників визначається їхньою здатністю розділити текст на абзаци, визначити головну думку прочитаного, виділяти незрозумілі слова у тексті, шукати їм пояснення, звертаючись до вчителя чи до словників, то у шостому класі уже необхідне детальне пояснення структурних компонентів підручника: різних видів тексту, ілюстрацій, змісту, питань, завдань, карт тощо. У підручниках з історії, насамперед, мають бути вміщені рекомендації, як працювати з підручником удома. Довести рекомендації до школярів – це завдання вчителя.

Надалі, коли вміння школярів самостійно орієнтуватися в підручнику зростає, учитель залучає учнів до виявлення в підручнику знайомих компонентів і прийомів роботи з ними й пояснює нові: вибіркове читання і переказ, виписування, добір фактичного матеріалу за конкретними запитаннями, складання плану, конспекту, виписування тез, усний або письмовий виклад своїх зауважень щодо прочитаного, написання рецензій, анотацій, біографічних заміток, упорядкування термінологічних, статистичних, хронологічних, довідкових таблиць, схем, діаграм, підготовка повідомлень і доповідей учнів тощо. Поступово в учнів виробляється звичка працювати з додатковою літературою (словниками, енциклопедіями, каталогами, газетами, журналами, технічною літературою, технічною документацією, інструкційними картами та ін.). Фактично розвиток і поглиблення досліджуваних умінь в учнів у процесі роботи з підручниками та навчальними іншими книгами і посібниками з історії триває протягом усього періоду навчання в школі.

Отже, максимальне врахування психолого-педагогічних, вікових та індивідуальних особливостей учнів 6-7 класів загальноосвітньої школи під час організації їхньої роботи з підручником є другою важливою умовою формування досліджуваних умінь.

Важливим чинником ефективності процесу формування вмінь працювати з підручником в учнів 6-7 класів у процесі навчання історії є

активізація навчально-пізнавальної діяльності учнів, під якою вчені розуміють процес використання певних способів організації діяльності, які забезпечують формування активності особистості школяра [5; 6].

Для відбору найбільш ефективних методичних прийомів роботи з підручником з історії з метою активізації пізнавальної діяльності учнів ми спираємося на підходи до визначення прийомів пізнання історії, розроблені П. Горою. Відповідно до двох способів історичного пізнання (емпіричного і теоретичного), методист розглядав різноманіття прийомів навчальної діяльності через поєднання двох груп прийомів: прийоми емпіричного і теоретичного пізнання історії. Методичні прийоми емпіричного вивчення історичних фактів (картинний і аналітичний опис, образне і сюжетне оповідання, педагогічне малювання, макетування і т.п.), на його думку, детермінують застосування учнями таких прийомів учіння: образного мислення, відтворювальної і творчої уяви, образної пам'яті і мови. У процесі навчання цих прийомів у школярів формується уміння «бачити» і засвоювати історичні факти в образній формі. Методичні прийоми вивчення теоретичного матеріалу (пояснення, міркування, узагальнювальна характеристика і т. ін.) детермінують застосування таких прийомів розумової діяльності, як порівняння, аналіз, абстрагування, синтез тощо і розвивають загальне й спеціальне історичне мислення учнів, озброюють їх методами пізнання явищ суспільного життя, умінням самостійно здобувати історичні знання [2].

Реалізація прийому навчальної роботи, спрямованого на формування в учнів умінь працювати з підручником, починається з постановки і пояснення відповідного пізнавального завдання. Змістом такого завдання є проблема, в основі якої лежить суперечність між відомим і шуканим [12]. Розв'язати проблемне завдання у процесі роботи з підручником учитель може, запропонувавши учням провести аналіз змісту окремої частини основного тексту або певних позатекстових компонентів підручника (історичних документів, картосхем, таблиць, ілюстрацій).

Активізація навчально-пізнавальної діяльності учнів 6-7 класів передбачає також використання під час роботи з підручником системи пізнавальних завдань із поступовим підвищенням рівня їх складності та проблемного навчання, оскільки проблемний характер навчального процесу створює оптимальні умови активізації самостійної, зокрема творчої розумової діяльності учнів. В. Крутецьким, наприклад, доведено, що у формуванні інтересу до предмета в процесі навчальної діяльності найбільш ефективним є проблемне викладання змісту. Він зазначає, що організація проблемно-пошукової пізнавальної діяльності учнів дає їм можливість переживати певні самостійні відкриття і посилює емоційну заангажованість у навчанні, змінює рівень, структуру і спрямованість пізнавальних інтересів [4, 105].

Удосконалення рівня опанування досліджуваних умінь відбувається й за допомогою відповідних вправ. Їх особливості залежать від змісту і дидактичної мети навчання. За формою навчальної діяльності учнів вправи поділяють на усні, письмові, графічні та ін. Усні вправи широко застосовують на захист власної позиції, розповіді, опису, пояснення історичних фактів, явищ і процесів, що містяться у тексті підручника з історії. Письмові вправи виконують для написання есе, складних, простих, розгорнутих планів, тез, конспектування навчального змісту тексту підручника за певними параметрами, що задає вчитель. Для виконання графічних вправ учні виражають свої знання зображальними засобами – малюванням і кресленням. Насамперед, складанням хронологічних, синхроністичних таблиць, кресленням діаграм, графіків, картосхем тощо. Використання такого прийому роботи з підручником є, на нашу думку, особливо важливим у процесі навчання історії у 6-7 класах, оскільки саме у цей період відбувається закріплення початкових умінь працювати з підручником й закладаються підвалини для опанування учнями більш складними уміннями у старшій школі.

Як свідчить аналіз наукової літератури, активізації навчальної діяльності й самостійності учнів значно сприяє дослідницький творчий характер роботи з навчальною книгою, який потребує побудови змісту сучасного підручника історії на засадах комунікативно-діяльнісного принципу. У процесі діяльності відбувається формування учня як суб'єкта цієї діяльності: знання не тільки передаються від учителя до учня, а й улаштовуються, рефлексуються, осмислюються учнями. Результати такої діяльності складаються з двох частин: інваріантної (стандартизованих знань) і варіативної (створюваних кожним учнем у процесі навчання). Як приклад, при організації роботи з ілюстраціями підручника учителю варто добирати такі пізнавальні завдання до них, які забезпечували б використання учнями дослідницьких методів при аналізі певних зображуваних сюжетів, навчити їх ставити запитання і шукати на них відповіді, спираючись на здобуті знання, прогнозувати і здійснювати самоконтроль і самокорекцію, оцінювати якість виконаної роботи [11].

Дієвим прийомом активізації пізнавальної діяльності учнів 6-7 класів є також робота з історичними документами, що становлять один з компонентів додаткового тексту підручника з історії. Саме історичні джерела є одним з найефективніших засобів для формування досліджуваних умінь: читати документи, застосовувати основні історичні поняття, ставити запитання, визначати й аналізувати потрібну інформацію та пояснювати її зміст, робити висновки і власні умовиводи, які вони можуть потім перевірити з іншими способами їх тлумачення. Робота з історичними документами активізує мислення учнів у цілому й формує здатність до критичного аналізу історичної інформації зокрема.

Аналіз наукової літератури та власний педагогічний досвід дають можливість стверджувати, що не менш важливим чинником активізації пізнавальної діяльності учнів 6-7 класів у процесі роботи з підручником з історії є застосування й упровадження нових педагогічних технологій, зокрема інтерактивної моделі навчання, яка дає змогу урізноманітнювати

форми і методи роботи з учнями, відходити від шаблонів, дає можливість вчителю враховувати специфіку навчального матеріалу та індивідуальні особливості учня. Наприклад, організація колективної (кооперативної) форми навчальної діяльності учнів дає змогу «реалізувати природне прагнення кожної людини до спілкування, сприяє досягненню учнями високих результатів засвоєння знань та формування вмінь [7, 12]». Ситуація конкуренції, яка виникає при розв'язанні проблемних завдань у малих групах, викликає інтерес до навчання: яке потрібно знайти рішення, щоб воно відрізнялось оригінальністю та несподіваністю від інших [8].

Отже, третьою умовою ефективної організації процесу формування вмінь учнів 6-7 класів працювати з підручником у процесі навчання історії є активізація їхньої навчально-пізнавальної діяльності шляхом відбору методичних прийомів роботи з підручником, адекватних як цілям конкретного уроку, так і навчанню історії в цілому.

Висновки. Проведене теоретичне дослідження проблеми формування в учнів 6-7 класів загальноосвітньої школи вмінь працювати з підручником у процесі навчання історії дає змогу зазначити, що методичними умовами формування відповідних умінь працювати з підручником у процесі навчання історії є: 1) забезпечення мотивації навчально-пізнавальної діяльності учнів з підручником; 2) урахування вікових та індивідуальних особливостей школярів; 3) активізація навчально-пізнавальної діяльності учнів шляхом відбору методичних прийомів роботи з підручником, адекватних як цілям конкретного уроку, так і мені навчання історії в цілому.

Література

1. Гільбук, Ю. З. Темперамент і пізнавальні здібності школяра (Діагностика, педагогіка) [Текст] / Ю. З. Гільбук. – К. : Ін-т психології АПН України, 1993. – 216 с.

2. Гора, П. В. Методические приёмы и средства наглядного обучения истории в средней школе [Текст] / П. В. Гора. – М. : Просвещение, 1971. – 239 с.
3. Колесов, Д. В. Учителю о психологии и физиологии подростка [Текст] / Д. В. Колесов, И. Ф. Мягков. – М. : Просвещение, 1986. – 80 с.
4. Крутецкий, В. А. Психология обучения и воспитания школьников [Текст] / В. А. Крутецкий. – М. : Просвещение, 1976. – 304 с.
5. Лозова, В. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів [Текст] / В. Лозова, Т. Шамова. – Х. : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 2000. – 164 с.
6. Лозова, В. І. Пізнавальна активність [Текст] / В. І. Лозова // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
7. Пометун, О. І. Активні й інтерактивні методи навчання: до питання про диференціацію понять [Текст] / О. І. Пометун // Шлях освіти. – 2004. – № 3. – С. 10–15.
8. Пометун, О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання [Текст] / О. І. Пометун. – К. : «А.С.К.», 2007. – 144 с.
9. Пометун, О. І. Методика навчання історії в школі [Текст] / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Генеза, 2005. – 328 с.
10. Савченко, О. Я. Дидактика початкової школи : підруч. для студентів пед. ф-тів [Текст] / О. Я. Савченко – К. : Абрис, 1997. – 416 с.
11. Трухан, О. Електронний підручник як метод упровадження інформаційних технологій під час вивчення історії [Текст] / О. Гук, О. Трухан // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. – 2011. – № 4–5. – С. 95–101.
12. Тюріна, В. О. Пізнавальна перспектива і перспективні задачі: формування самостійності [Текст] / О. В. Тюріна // Рідна школа. – 1997. – № 9. – С. 38 – 40.